

MO'G'ULLAR ISTILOSII VA TEMURIYLAR DAVRIDA KONFESSIYALARARO MUNOSABATLAR: BUDDAVIYLIK VA SHOMONLIK MISOLIDA

Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li

*Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrası mustaqil izlanuvchisi tarix
fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent.*

+998931445555. sardorkenjayev46@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada mo'g'ullar istilosi va Temuriylar davrida Markaziy Osiyoda konfessiyalararo munosabatlarning o'ziga xos jihatlari buddaviylik va shomonlik misolida tadqiq etiladi. Maqolada mo'g'ul qabilalari orasida keng tarqalgan shomonlik e'tiqodining diniy-ma'naviy hayotdagi o'rni, buddaviylikning mintaqaga kirib kelishi va uning mahalliy e'tiqodlar bilan o'zaro ta'siri tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, mo'g'ullar hukmronligi davrida diniy bag'rikenglik siyosatining shakllanishi, buddaviylik va shomonlik vakillarining jamiyatdagi mavqei hamda ularning madaniy hayotga ko'rsatgan ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: shomonlik, buddaviylik, mo'g'ullar, temuriylar, konfessiyalararo munosabatlar, tengrichilik, bag'rikenglik, transformatsiya.

Markaziy Osiyoda buddaviylikning siyosiy va diniy ta'siri ancha zaiflashgan bo'lsa-da, uning madaniy izlari ayrim hududlarda saqlanib qolgan edi. Shomonlik esa ko'chmanchi turkiy va mo'g'ul qabilalari orasida xalq e'tiqodi va urf-odatlar shaklida yashashda davom etdi. Animizmning bir necha ma'noli va turli xarakterdagi shakliga amal qiluvchi tangrichilik qadimgi O'rta Osiyo va Sibirda mashhur din bo'lgan. Inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlardagi markaziy akt Moviy qudratli Abadiy Osmonga - "Moviy osmon"ga sig'inish edi. Chingizxon raqib shomon Kokochu qatl etilgandan so'ng, o'zining ma'naviy qudrati boshqalardan ustun ekanligini va o'zi osmonga bog'lovchi ekanligini ko'rsatdi. Mo'g'ullarning shomonlik e'tiqodlari oxiratdan ko'ra hozirgi hayotni ustun qo'ygan. Shuning uchun mo'g'ul hukmdorlari uzoq umr ko'rish uchun ibodat qilish uchun dindorlarni izlaganlar. Mo'g'ullar davrida buddaviylik va shomonlik ko'pincha yonma-yon mavjud bo'lgan. Ko'plab mo'g'ul hukmdorlari bir vaqtning o'zida ham buddaviy rohiblarni, ham shomonlarni hurmat qilganlar. Shomonlikning ayrim marosimlari va e'tiqodiy qarashlari buddaviylik amaliyotiga moslashgan. Bu holat diniy sinkretizmning yorqin namunasi bo'lib, turli e'tiqodlarning bir-birini boyitishiga olib kelgan. Natijada buddaviylik mo'g'ul xalqlarining diniy madaniyatiga moslashgan holda rivojlandi. B.R.Xolmurodovning "qo'l olish", "alas", "ko'churuq" marosimlari bilan aloqador dala materiallari tahliliga doir ishlari muhim ahamiyatga ega. Qoraqalpoq folklorshunoslari K.Palimbetov epos mohiyatida shomoniylar e'tiqodi izlari uchrashini aniqlagan edi.

A.Bekimbetov qoraqalpoq afsonalarining janr xususiyatlari, tasnifi masalalarini tadqiq etgandi.

Bundan tashqari, mazkur manbada tug'mas xotinlarning Umayga topinsalar o'g'il ko'rishi haqida ma'lumot keltiriladi. Ayni ma'lumot ham qadimgi turkiylarning shomoniylilik tasavvurlari, Umay turkiy mifologiyadagi doylar homiysi ekanligi, qadimgi momolar kulti bilan bog'liq mifologik tasavvurlarni ifodalashi diqqatimizni tortdi. Turkiy xalqlar shomon afsonalari borasidagi qiziqishlar XIX asr so'ngigacha biror tadqiqotchi yoki sayyoh tomonidan yozib olinmadi. Bizningcha, bu katta davrda islom e'tiqodi bilan bog'liq mafkura va siyosiy jarayonlar ziyolilarning shomoniylilik hamda shomon sarguzashtlarini ifodalovchi afsonalarga bo'lgan qiziqishini cheklab qo'ygan ko'rinadi. XIX asrning oxirlarida Ch.Valixanov qirg'iz shomonlarining afsonalarini to'plab "Marhumlar va tiriklar do'stligi to'g'risidagi afsonalar" nomi ostida e'lon qildi. Bunda, asosan, qirg'iz shomonlarining marhumlar ruhlari bilan bo'lgan muloqotlar, shomonning mifologik homiylari va ular ishtirokida sodir bo'lgan sarguzashtlar to'g'risidagi afsonalar tartib berilgan edi. XX asrning boshlardan Rossiya hududida istiqomat qiluvchi turkiy xalqlar, xususan, yaqut shomon afsonalari G.V. Ksenofontov tomonidan ilk bor yozib olindi. N.Pantusov taranchi baxshilarining "pari uynatmak" marosimi tahliliga bag'ishlangan maqolasini e'lon qildi. Mazkur maqolada taranchi baxshisining shomonlikni qabul qilish jarayonini ifodalagan shomon afsonasini keltirib o'tadi. V.G.Bogaraz 1910-yilda shimoliy sharqiy Osiyo xalqlari shomoniyligi haqidagi tadqiqotida Tinet ismli shomonning qay tariqa shomonlikni qabul qilganligi bilan bog'liq afsona matnini keltirgan edi.

Erondagi ba'zi Elxonlar Tibetda Pagano grub-pa tartibini o'z mulklari sifatida ushlab turishgan va turli xil hind, tibet va xitoy buddist rohiblariga homiylilik qilishgan. Ammo 1295-yilda G'ozon buddaviylarni ta'qib qilib, ularning ibodatxonalarini vayron qilgan. Islomni qabul qilishdan oldin u Xurosonda budda ibodatxonasini qurgan edi. Chig'atoy xonligi bilan bog'liq arxeologik yodgorliklardan topilgan XIV asrga oid buddaviylik bitiklari buddaviylikning mo'g'ullar va uyg'urlar orasida mashhurligini ko'rsatadi. Oltin O'rdalik To'xta ham lamalarni Rossiyaga joylashishga undadi Ammo uning siyosati uning vorisi, musulmon O'zbekxon tomonidan to'xtatildi. Buddaviylar mo'g'ullar saltanati xizmatiga XIII asr boshlarida kirganlar. Qoraqurumda tashkil etilgan buddaviylik monastirlariga soliqdan ozod qilish maqomi berildi, biroq mo'g'ullar tomonidan dinga faqat keyinroq rasmiy maqom berildi. Buddizmning xitoy, tibet va hind buddizmi kabi barcha variantlari gullab-yashnadi, garchi Tibet buddizmi oxir-oqibat imperator Mo'ngke davrida imperator darajasida ma'qullandi, u Kashmirlik Namoni barcha buddist rohiblarining boshlig'i etib tayinladi. O'qtoyning o'g'li, Kuyukning ukasi Xutan esa Ninsya va Gansu hokimi bo'ldi. U generallar Lichi va Doorha qo'mondonligi ostida Tibetga harbiy yurish boshladi va 1240-yilda talonchi mo'g'ullar Reting monastiri va Gyal ibodatxonasi kabi Tibet yodgorliklarini yoqib yubordilar. Shahzoda Ko'to'n dunyodagi hech bir kuch mo'g'ullarning qudratidan ustun kelmasligiga amin edi. Ammo u din narigi

dunyo manfaatlari uchun ham zarur deb hisoblagan. Shunday qilib, u Sakya Yegani o'z ordusiga taklif qildi. Shahzoda Ko'to'n Sakyavanning ta'limoti va bilimidan ta'sirlanib, davolandi va keyinchalik Mo'g'ul imperiyasining birinchi ma'lum bo'lgan buddist shahzodasiga aylandi.

Temuriylar davrida islomning mustahkamlanishi natijasida buddaviylik va shomonlikning ko'plab unsurlari yangi diniy muhit ta'sirida transformatsiyaga uchradi. Ayrim shomonlik marosimlari xalq an'analari va urf-odatlarini tarkibida saqlanib qoldi. Buddaviylikka oid madaniy unsurlar esa me'morchilik, san'at va ramziy tasvirlarda bilvosita aks etdi. Mazkur jarayonlar diniy qarashlarning keskin yo'qolib ketishidan ko'ra, ularning yangi ijtimoiy-madaniy sharoitga moslashganligini ko'rsatadi. Shu jihatdan Temuriylar davri diniy merosning davomiyligi va transformatsiyasi nuqtai nazaridan muhim tarixiy bosqich hisoblanadi.

Mo'g'ullar istilosi va Temuriylar davrida buddaviylik hamda shomonlik o'rtasidagi konfessiyalararo munosabatlar Markaziy Osiyoning diniy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Mo'g'ullar davrida shomonlik an'anaviy e'tiqod sifatida yetakchi mavqega ega bo'lgan bo'lsa, buddaviylik diniy xilma-xillikni kuchaytirgan. Temuriylar davrida esa islomning hukmronligi ostida ushbu e'tiqodlar transformatsiyaga uchrab, ayrim unsurlari xalq madaniyati va ma'naviy merosida saqlanib qolgan. Bu jarayonlar Markaziy Osiyoda diniy bag'rikenglik, madaniy almashinuv va e'tiqodlararo muloqotning tarixiy ildizlarini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1) Kenjayev S.N. Amir Temurning tashqi siyosatida tibet xalqlari va buddaviylik // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2025.04.04. 167-170-b.
- 2) Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. Чингис-хан: личность и эпоха. — М.: Издат. фирма «Восточная литература», 1995. — 274 с.
- 3) Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. — 557 с.
- 4) Приходко Г. История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века (URL: catholic-kazakhstan.org/hist/3.html). С. 145.
- 5) Kenjayev S.N. Temuriylar davrida dinlararo munosabat // Yoshlar va ilm-fan. Ilmiy ommabop, o'quv-metodik va ma'naviy-ma'rifiy jurnal. 1-SON. 06.05.2024. 97-101-b.
- 6) Kenjayev S.N. Sohibqiron Amir Temur diplomatiyasida diniy bag'ikenglik munosabatlari // Sohibqiron Amir Temur buyuk sarkarda, davlat arbobi, ilm-fan va madaniyat homiysi / [Matn]: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya -Buxoro : "BUXORO DETERMINANTI" MCHJning Kamolot nashriyoti, 2026. - 446 b. (109-113-b)
- 7) Kenjayev S.N. Amir Temurning xalqaro munosabalarini o'rganishda etnologik tadqiqotlarning ahamiyati // moddiy-ma'naviy meros va umumbashsariy qadriyatlar

Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallar to'plami (2024-yil 15-may). 150-152-b.

8) Kenjayev S.N. Temuriylar davrida dinlararo munosabat // Yoshlar va ilm-fan. Ilmiy ommabop, o'quv-metodik va ma'naviy-ma'rifiy jurnal. 1-SON. 06.05.2024. 97-101-b.

9) Kenjayev S.N. Amir Temurning tashqi siyosatida elchi-ayg'oqchilarning qo'shin g'alabasini taminlashdagi ishtiroki // Osiyo xalqaro universiteti axborotnomasi. 2024. 5-son 242-250-b.

10) Kenjayev S.N. Amir Temurning tashqi siyosatida tibet xalqlari va buddaviylik // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2025.04.04. 167-170-b.

11) Kenjayev S.N. Amir Temurning savdo diplomatiyasida elxoniylar sulolasi vakillarining ishtiroki // Sohibqiron yulduzi Ijtimoiy-tarixiy, tarixiy va ommabop jurnal. №4. 2024. 6-11-b.

12) Kenjayev S.N. Amir Temur davrida mintaqada katolik cherkovi faoliyati // Scienceproblems.uz. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. № 10 (5)-2025. 19-23-b.

13) Kenjayev S.N. Amir Temur Ko'ragon davrida xristian dini vakillariga munosabat // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. №10. 2025. 144-147-b.

14) Kenjayev S.N. Shomoniylar vakillarining temuriylar imperiyasi aholisiga assimilyatsiya jarayonlari // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. № 5. 2025.

15) **Kenjayev S. N. QAM(Shomoniylar) dini vakillarining mo'g'ullar va temuriylar sulolasi davrida o'troqlashuvi**//Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, №05/2026.35-39 b.

16) **Kenjayev S. N. Mo'g'ullar va temuriylar hukumdorlar diplomatiyasida dinlararo bag'rikenglik munosabatlari klassifikatsiyasi(adabiyotlar tahlili).** Sohibqiron yulduzi Ijtimoiy-tarixiy, tarixiy va ommabop jurnal. №5. 2026. 6-11b.

17) Kenjayev S.N. Temuriyzoda Shohruh Mirzo hukumdorligi davrida mintaqadagi madaniy hayot // образование наука и инновационные идеи в мире, 39(3),30–33.Retrieved from <https://www.newjournal.org/index.php/01/article/view/11611>.

18) Kenjayev S.N. Temuriyzoda shahzodalarni tarbiyalashda xorijiy tillarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari // Kasbiy mahorat sari: chet tillarini o'qitishda zamonaviy metodologiyalar Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari Buxoro-2024 21-24-b.

19) Kenjayev S.N. “Boburnoma” asarida amir temur va temuriylar davri flora-faunasi tasnifi. “Zahiriddin Muhammad Bobur faoliyati va ijodining xalqaro miqyosda o'rganilishi va uning ahamiyati” //Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to'plami – T.: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2- jild, 2024. – 395 b.

20) Kenjayev S.N. Turkistonda jadidchilik milliy harakatining bosh g'oyasi va uning hozirgi kundagi ahamiyati. “Turkiston taraqqiyparvarlari merosi: tarixiy tajriba va milliy o'zlik” mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman 2024-yil 4-5-okt. 949-953-b.

21) Kenjayev S.N. Sharq davlatlarida boshqaruv psixologiyasi: Amir Temur saltanatida liderlik modeli va uning zamonaviy boshqaruvga ta'siri // Zamonaviy dunyoda boshqaruv

va karyera psixologiyasi: muammolar va yechimlar mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 2025-yil 13- dekabr. 651-53-B.

22) Kenjayev S.N. Amir Temur saltanatida ilm-fan va tafakkur rivoji: Bugungi yoshlar ongida tanqidiy fikrlashni shakllantirish bo'yicha tarixiy saboqlar // "Zamonaviy jamiyatda yoshlarni destruktiv ta'sirlardan himoyalashning pedagogik-psixologik muammolari va yechimlari" mavzusida ilmiy-amaliy konferensiya (2025-yil 19-dekabr. 458-459-b.

23) Kenjayev S.N. Sohibqiron Amir Temur diplomatiyasida diniy bag'ikenglik munosabatlari // Sohibqiron Amir Temur buyuk sarkarda, davlat arbobi, ilm-fan va madaniyat homiysi / [Matn]: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya -Buxoro : "BUXORO DETERMINANTI" MCHJning Kamolot nashriyoti, 2026. - 446 b. (109-113-b)

24) Kenjayev S.N. Temuriylar tarixini o'rganuvchi manbalarda Maxdumzoda Mirzo Ulug'bekning Buxorodagi faoliyati tasnifi // Sohibqiron Amir Temur buyuk sarkarda, davlat arbobi, ilm-fan va madaniyat homiysi / [Matn]: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya -Buxoro : "BUXORO DETERMINANTI" MCHJning Kamolot nashriyoti, 2026. - 446 b. (278-281-b)

25) Kenjayev S.N. Samarqand shahri miniatura maktabining xalqaro munosabatlardagi o'rni // Sharq qo'lyozma san'ati: an'anaviylik va zamonaviy yondashuv [Matn] : to'plam / muharrir G. Qarshiyeva; tuzuvchi A. Raxmatullaeva, Z. Asqarova, S. Azizxonova, L. Isamuhamedova, Z. Nosirova, D.Hojiboeva. – Toshkent: San'at jurnali, 2024. – 200 b. (112-114)

26) Kenjayev S.N. Suchjou shahridagi Samarqandlik va yahudiy savdogarlarning xitoy etnologiyasiga ta'siri xususida (Temuriylar Va Xitoy manbalarida tahlili) // "Amir Temur va temuriylar davri tarixi masalalari" / akademik Bo'riboy Ahmedov tavalludining 100 yilligiga bag'ishlangan Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Temuriylar tarixi davlat muzeyi. (Toshkent, 18-oktabr 2024-yil). – Toshkent: "Voriz-nashriyot", 2024. – 356-bet. (322-327-b.)

27) Kenjayev S.N. Zahiriddin Muhammad Bobur va Mirzo Ulug'bek asarlarida temuriylar diplomati nomlaridagi tafovut yoxud tarjimonlarning kichik bir yanglishuvi // "Yoshlarning intellektual va ma'naviy salohiyatini oshirishda Navoiy va Bobur ijodiy merosining o'rni va ahamiyati" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari 2024-yil, 15-fevral. Buxoro. 337-342-bet.

28) Kenjayev S.N. Amir Temurning xalqaro munosabalarini o'rganishda etnologik tadqiqotlarning ahamiyati // moddiy-ma'naviy meros va umumbashsariy qadriyatlar Respublika ilmiy-amaliy konferentsiya materiallar to'plami (2024-yil 15-may). 150-152-b.

29) Kenjayev S.N. Temuriyzoda Shohruh Mirzo hukumronligi davrida temuriylar saltanatida aholi salomatligini ta'minlash bo'yicha tabobat maktablarining faoliyati // O'zbekiston — 2030" strategiyasini amalga oshirish yo'nalishlari va istiqbollari yoshlar nigohida» mavzusidagi respublika ilmiy amaliy konferensiya. 208-211-b.

30) Kenjayev S.N. Tibet va Buddaviylik dini vakillarining: Amir Temurning Xitoy (min) yurishidagi ishtiroki // “Oliy ta’lim muassasalarida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini rivojlantirishda zamonaviy yondashuvlar: muammo va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman 1-2 sho’ba materiallari. 2026-y. 351-358-b.

31) Kenjayev S.N. Amir Temur mahkamachilik faoliyatida diniy ulamolar faoliyati // “Amir Temur merosi - milliy g‘urur va ma’naviy kuch Manbai” mavzusidagi mintaqaviy ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Navoiy, 2026.320 b. (103-105)

32) Kenjayev S.N. Harnessing exosomes for biomarker development and therapy in hepatitis virus infection // Clinica Chimica Acta.journal homepage: www.elsevier.com/locate/cca 1-16 B.

33) Kenjayev S.N. **Principles of religious tolerance during the Temurid empire** // Inter Study ISSN 3030-9575 (online) Scientific-theoretical and methodological journal 2026, volume 2, issue 3. 84-90-b.

34) Kenjayev S.N. Relations between representatives of different religions in the Temurid empire: the example of christianity // European science international conference: Analysis of modern science and innovation <https://esiconf.org/index.php/AMSI/article/view/8306>. 373-375-b.

35) Kenjayev S.N. The Principles of tolerance toward christian denominations in Amir Temur's religious policy // European science international conference: modern problems in education and their scientific solutions <https://esiconf.org/index.php/MRIATS/article/view/8308> 307-309-b.

36) Kenjayev S.N. Transformation of local beliefs and shamanic rituals during the Timurid period // European science international conference: studying the progress of science and its shortcomings <https://esiconf.org/index.php/SPOFS/article/view/8310> 231-233-b.